

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği: dövlət müstəqilliyimizin bərpasının 30-cu ili - Azərbaycan dövlətçiliyi müasir mərhələdə

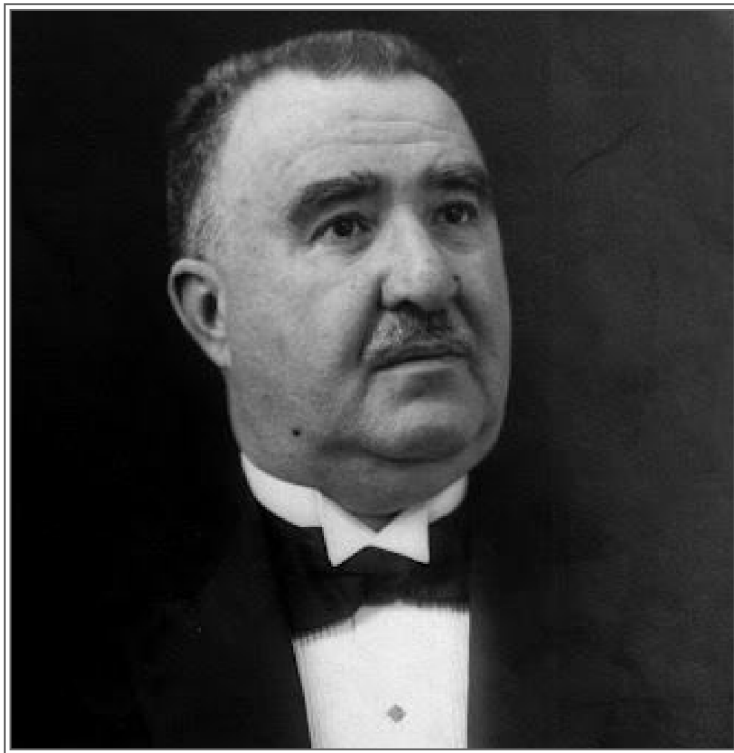
Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanan bu proqram daha çox Rusiya türklərinin maraqlarına uyğun olaraq milli-demokratik səciyyə daşımış, islamçılıq düşüncələri burada çox az yer tapmışdır. H.Baykarağa görə, buna səbəb Ə.Topçubaşovun Ə.Ağaoğlu ilə müqayisədə islamçılıq ideyasına son dərəcədə bağlı olmaması idi: 'Ə.Topçubaşovda Ə.Ağayevin geniş və dərin teosentrik panislamizmi yox idi. Sanki o, belə bir ideyanın müvəffəqiyyətlə başa çatmayacağına qabaqcadan hiss etmiş və anlamışdı. Bu məqsədlə o, 1905-ci il inqilabının gətirdiyi azadlıq nemətlərindən Azərbaycan xalqı üçün əlindən gələn qədər daha çox pay qoparmaq istəyirdi'.

H.Baykaranın fikrincə, bu baxımdan Ə.Topçubaşov "islam birliyi" kimi "utopik axınların heç birində iştirak etməmişdir. Dərin biliklə hüquqşünas və siyasətçi olan Əlimərdan bəy həyatı boyu realist və uzaqgörən bir şəxs kimi tanınmışdır. "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" türklərin tarixində ilk dəfə birlik fikrini irəli sürmüşdür".

Qeyd edək ki, hələ, 1905-ci ilin avqustunda Nijni-Novqorod yaxınlığındakı Oka çayı üzərində gəmidə keçirilən Rusiya Müsəlmanlarının 1-ci qurultayında çıxışı zamanı Ə.Topçubaşov müsəlman Türk xalqlarının milli birlik ideyasını irəli sürmüşdür: "Ey möminlər, ey qardaşlar, mən bu gün o qədər şad və məmnunam ki, bu sevinc və məmnuniyyətimi heç bir vəchlə ifadə edə bilmirəm. Mən heç vaxt bu günü unutmayağacığım. Şübhəsiz, bu gün Ümumrusiya müsəlmanları üçün hər il bayrama çevriləcəkdir. Biz bir əsildən, bir nəsildən gələn, bir dinə iman gətirən türklərik. Məğribdən Məşriqə qədər bizim babalarımızın yurdu olub. Babalarımızın qəhrəman xalq olmasına baxmayaraq, bu gün Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazan çöllərində, babalarımızın yurdunda, öz vətənimizdə, öz torpağımızda ehtiyac və tələbatımızı azad şəkildə müzakirə etməyə ixtiyarımız qalmadı. Lakin şükürlər olsun Allaha ki, bütün fitnə-fəsadlara və qəddarlıqlara baxmayaraq, biz bu gün sular üzərində könlümüzü bir-birimizə açmağın səadətini yaşayırıq, üz-üzə oturmuşuq, bir-birimizə qucaq açmışıq. Mən tamamilə əminəm, əgər gələcəkdə bizə sular üzərində da-

nışmağa macal verməsələr, göylərə baş vurarıq, ulduzlar arasına yer bularıq və bu günü bayram edərək".

Bu baxımdan H.Baykaranın qeyd etməsi ki, Ə.Topçubaşov ümumiyyətlə, islamçılıq və türkçülük axınlarında iştirak etməmişdir, heç də doğru deyildir. Sadəcə, Topçubaşov Ağaoğlu və Hüseynzadə ilə müqayisədə daha çox realist mövqedən çıxış etmişdir. Bir sözlə, Topçubaşovun bu dövr-

azalaraq milli birlik fikrinə dayalı ciddi bir "milli şüur" formalaşmağa başlamış və bu məsələdə ən mühüm rollardan birini Topçubaşov oynamışdır. O yazır: "1905-1907-ci il hərəkatları, zahirən Rusiya müsəlmanları birliyi adı altında yürüdülmüşdürsə də, həqiqətdə bu milli bir hərəkat idi. Rusiyada türkləri, məzhəb baxımından ikiyə, sünni və şiə qisimlərinə ayıran ixtilafın qaldırılmasına da bu zəmanə ciddi surətdə çalışılmışdır. Bütün Rusiya müsəlmanlarının III konqresində, qəbul olunan qərarlardan biri də bu idi: "Müxtəlif məzhəblər arasındakı fərqlər önəmli deyildir. Bu fərqlər Rusiya müsəlmanlarının ruhani işləri üçün ümumi bir müəssisənin vücuduna dini baxımdan bir maneə

Müsəlmanların İttifaqı" bayrağı altında millətçi bir proqramın təbliğinə girişmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə, H.Baykara, Y.Akçura və M.B.Məhəmmədza-dənin mülahizələri bir daha təsdiq edir ki, doğrudan da, Topçubaşov "İttifaq"ın timsalında Rusiya türklərinin həm dini, həm də milli birliyinin yaranmasına inanmış və türk-müsəlman "İttifaqçı"-larının bir araya gəlməsini bayram kimi qəbul etmişdir. Bunu, Topçubaşovun 1906-cı ilin avqustunda "İttifaq"ın Nijni-Novqorodda Oka çayı üzərində keçirilən üçüncü qurultayında çıxışı da göstərir: "Hər bir müsəlman öz xalqının xoşbəxtliyini arzulayır, bu gündən etibarən məzhəb ayrılıqları yoxdur və olmayacaq, artıq nə sünni

tamamilə ləğv etmək deyil, onların həmrəyliyinə nail olmaqdır. C.Həsənlı yazır: "Əlimərdan bəy bütün məzhəblərin və islam təriqətlərinin mərkəzinə Qurani-Kərimin qoyulmasını, vahid ruhani müəssisənin məzhəb bütün məzhəb ayrılıqlarından yüksəkdə dayanan Quran prinsipləri əsasında qurulması, islam həmrəyliyinə bilavasitə müsəlmanların Müqəddəs Kitabı vasitəsilə nail olmağı zəruri hesab edirdi. Bu dövrdə Əlimərdan bəyin müsəlman ruhani idarəsinin yenidən qurulması ilə bağlı hazırladığı sənədlər onun qanun yaradıcılığının ən parlaq səhifələrindən biridir...".

Fikrimizcə, bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Topçubaşov türkçülüğü (türk birliyini) və islam-

Əlimərdan bəy Topçubaşovun dünyagörüşündə milli dövlətçilik

var, nə şiə, nə hənəfilik və digərləri, ona görə də bu məzhəb ayrılıqları Rusiya müsəlmanlarının dini işlərinin idarə olunması üçün ümumi müəssisələr yaradılması baxımından maneə sayıla bilməz".

Eyni zamanda, o, açıq şəkildə yazırdı ki, sünnilik və şiəlik arasında fərqlərin öz əhəmiyyətini itirdiyi bir vaxtda irançılığın öz çirkin əməllərindən əl çəməməsi təsadüfi deyildir. Topçubaşov yazırdı: "Qabaqcıl islam üləmalarının fikrincə, hazırda sünnilik və şiəlik arasında fərq öz əhəmiyyətini itmiş və sırf siyasi xarakter daşıyır. Bu, islama zərərli olduğundan çox şey gətirmiş iranlıların dumanlı fantaziyalarının şişirtməsidir. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, dini nöqtəyi-nəzərdən Rusiya müsəlmanlarının bir ümumi ali ruhani idarəsinin yaranmasına maneəçilik ola bilməz".

Ümumiyyətlə, Topçubaşovun əsas amallarından biri məzhəbiliyə son qoymaq anlamında islam birliyinə nail olmaq idi. O, yazırdı ki, əlində imkan olsaydı bütün məzhəbləri aradan qaldıraraq yalnız müsəlman anlayışını saxlayardı. Onun fikrincə, həmin dövrdə Zaqafqaziya şeyxülislamı Əbdüssalam Axundzadənin də eyni fikridə olması məzhəbçiliyə son qoymaq üçün mühüm bir amildir. Ona görə, ən azından Rusiya müsəlmanları arasında məzhəbçiliyə son qoyulub dini birlik yaranmasa,

çılığı (islam birliyini) siyasi cəhətdən ideallaşdırmaqdan əvvəl, ilk növbədə konkret olaraq Rusiya ərazisində məhkum həyat yaşayan müsəlman türklərinin milli və dini birliyini vacib saymışdır. O, bu zaman reallıqlardan çıxış edərək Rusiya türklərinin müəyyən milli-mədəni muxtariyyət və başqa azadlıqlara sahib olmasına çalışmışdır. Bu baxımdan Baykara doğru yazır ki, Topçubaşovun rəhbəri olduğu "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" partiyası əsarətdə yaşayan türklərin liberal-demokratik burjuva hərəkatı idi.

Bizcə, həmin dövrdə milli ideyaya yaxınlığı baxımından islamçılıq və marksizmlə müqayisədə, türkçülük (Ə.Hüseynzadə və b.) və milli liberalizm (Ə.Topçubaşov və b.) ideyaları Azərbaycan türkçülüğü ideyasına-milliyətçiliyə nisbətən daha yaxın olublar. Hər halda, Ə.Topçubaşov çar Rusiyasının əsarətində olan Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin məzhəbçiliyi aradan qaldıraraq dini birliyə, eyni zamanda milli-mədəni muxtariyyət, hüquq və azadlıqlar əldə etməsinə səy göstərmişdir. Cəmil Həsənlı yazır: "Rusiyanın müsəlman xalqlarının inkişafı, onların imperiyanın hakimiyyətə nail olmağı üçün o (Ə.Topçubaşov-F.Ə.), daim axtarışda idi. İmperiyanın müsəlman əhalisinin qabaqcıl nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, Rusiya əhalisinin yediddə bir hissəsini təşkil edən 20 milyonluq müsəlman toplusu 'vellikorus və matoruslardan' sonra ən böyük toplum olaraq siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyindən, ən azı ölkə daxilində öz müqəddəratını təyin etmək haqqına sahib olmalı idi. Müsəlmanların tərəqqisini Əlimərdan bəy türk xalqları arasında milli ideyanın güclənməsi və islamda məzhəb ayrılığının aradan qalxmasında görürdü".13 Əlbəttə, bu dövrdə müsəlman ruhani idarəsinin təşkilindən əlavə yuxarıda da toxunduğumuz kimi, Topçubaşovun düşündürən digər mühüm məsələlər arasında müsəlmanların xalq təhsili, Qafqazda zemstvoların təbii və Cənubi Qafqazda torpaq problemi də var idi.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Topçubaşov türkçülüğü (türk birliyini) və islamçılığı (islam birliyini) siyasi cəhətdən ideallaşdırmaqdan əvvəl, ilk növbədə konkret olaraq Rusiya ərazisində məhkum həyat yaşayan müsəlman türklərinin milli və dini birliyini vacib saymışdır. O, bu zaman reallıqlardan çıxış edərək Rusiya türklərinin müəyyən milli-mədəni muxtariyyət və başqa azadlıqlara sahib olmasına çalışmışdır. Bu baxımdan Baykara doğru yazır ki, Topçubaşovun rəhbəri olduğu "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" partiyası əsarətdə yaşayan türklərin liberal-demokratik burjuva hərəkatı idi

də iki əsas məqsədi: 1) müsəlmanlar arasında məzhəb ayrılığının son qoyub islam birliyinə nail olmaq, 2) Rusiya müsəlmanlarının milli-mədəni muxtariyyətini əldə etmək, var idi. Bu isə daha çox, liberal-demokratizmə əsaslanan milli realist baxış idi.

Y.Akçuranın fikrincə də, 1905-1907-ci illərdən etibarən Quzey və Qafqaz türkləri arasında məzhəbçi və qəbiləvi fərqlər

mənlərinə fürsət verməmək baxımından Ə.Topçubaşov Ə. Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və başqaları kimi, Rusiya türklərində, o cümlədən də Qafqaz türklüyündə birliyin yaranmasına çalışmışdır.6 Azərbaycan türkçülüğünün siyasi-ideoloji tarixini ilk dəfə qələmə alanlardan biri olan mühacir ziyalımız Mirzə Bala Məhəmmədza-də hesab edir ki, milli liberalizm dini-ruhani idarə birliyi və "Rusiya

türk-müsəlman xalqlarının gələcək vəziyyəti daha da ağır olacaqdır. 10 Topçubaşov bunun belə olmaması üçün, ən yaxşı variant kimi Rusiya müsəlmanlarının vahid Ali ruhani idarəsinin yaradılmasını təklif etmişdir. O, yazırdı ki, vahid Ali ruhani idarənin yaradılmasında məqsəd məzhəbləri

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur